

Trávníček, František

K otázce o dělení vývoje čes. jazyka

In: Trávníček, František. *Příspěvky k dějinám českého jazyka*.
Brno: Filosofická fakulta s podporou Ministerstva školství a
národní osvěty, 1927, pp. [30]-38

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/118663>

Access Date: 05. 03. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

III.

K otázce o dělení vývoje čes. jazyka¹.

Doba pračeská.

13. Nejlepší znalec čes. jazyka Gebauer nikde v svých pracích se s touto otázkou neobírá. V předmluvě k I. dílu HistMl. na str. VIII praví jen, že čes. jazyk poznáváme „ze živých nářečí, z knih a theoretických mluvnic doby novější a nynější a z památek dochovaných z doby minulé“, a že tyto památky, „nehledíme-li k starším slovům ojedinelým a porůznu zachovaným, jakož i k českým stopám v nejstarších textech staroslovenských, začínají se od polovice stol. 13., jdou od té doby nepřetržitě a jsou čím dál hojnější“.

Vývoj čes. jazyka od polovice stol. 13. je doložen písemnými památkami a je to tedy doba historická. Gebauer to však výslovně nepraví.

Výklady o samohláskách v I. díle HistMl. rozvrhl Gebauer tak, že nejprve vykládá o „původních samohláskách indoevropských a střidnicích jejich slovanských“, dále o „samohláskách praslovanských a jejich střidnicích českých“ a za třetí o „samohláskách českých a jejich proměnách“. Tu je užito dvakrát adjektiva český, ale nikoli v stejném významu. V § 24 (str. 24) pak Gebauer praví, že k výkladům o praslovanských samohláskách „jest ještě ukázati, jaké proměny se s nimi staly v době předčeské a jaké střidnice za ně má čeština“. Tu je klíč k porozumění onomu dvojímu užití adjektiva český. Staví se zde proti sobě doba předčeská a doba česká.

¹ Čes. jazykem rozumím slovanskou mluvu v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku, jak dnešní, tak i v dobách minulých.

Co je tato předčeská doba? Není to doba praslovanská, ale také ne česká. Může to býti buď doba předhistorická nebo pračeská, jak bychom se vyjádřili my; spíše však doba pračeská. Ačkoli tedy Gebauer výslovně vývoj čes. jazyka nedělí na jisté doby, přece se při výkladech samých dělení nevyhnul. Není však docela jasné, jak si je myslil. Je proto tuším potřebí všimnouti si této otázky podrobněji.

14. 1. Výhodiskem pro poznání čes. jazyka je praslovanština; to je základ, z něhož se český jazyk pohnáhlou vyvíjel. Druhým pramenem pro poznání vývoje našeho jazyka jsou dnešní nářečí; v nich se obráží dnešní stav přirozeného vývoje jazykového. Dalším pramenem jsou staré památky, jak čistě jazykové, tak i literární, z nichž poznáváme aspoň z části vývojový stav mezi praslovanštinou a dnešní podobou.

2. Nynější český jazyk je silně dialekticky rozrůzněn; snad nejvíce ze všech slovanských jazyků. Tak na př. za praslovans. *a* po palatálních souhláskách (*'a*) jsou různé střídnice: středočes. *duše, jehně* — hanác. *duša* neb *doša, jehně*, středoslovens. *duša, jahňa* atd. Nebo za praslovans. *ó*: středočes. *nůž* — západoslovens. (místy) *nóz*, středoslovens. *nuož* (ve spisovném pravopise *nôž*).

Tyto dialektické rozdíly nejsou v jazyce od původu. Starší památky nás poučují, že i v nářečí středočes. bývalo *uo* jako v střed. slovenštině a před ním *ó*, jako místy v západ. slovenštině, že *duše* (*dušě*), *jehně* atd. vzniklo přehláskou z *duša*, jež se vyskytá v slovenštině a j. Tak vidíme, že dialektické různosti vznikaly až časem a že v dobách minulých byly na celém území čes. jazyka hlásky (tvary atd.) jednotné, shodné s hláskami praslovanskými. Při výkladu těchto hlásek (tvarů atd.) mohli bychom tedy dobře vycházeti přímo z praslovanštiny. A tak na př. výklad o čes. střednicích za praslovans. *'a* by byl zhruba asi tento: Praslovans. *'a* se nějakou dobu v celém čes. jazyce zachovávalo; v 12. stol. se čes. jazyk rozdvojil na dvě části: v jedné se *'a* zachovávalo dále buď veskrze nebo z veliké části, v druhé se *'a* za jistých podmínek změnilo v *ě, e* (výklad o přehlásce *a-ě*).

Jsou změny, jež se i v dobách pozdějších provedly po celém území čes. jazyka; srovn. v § 82. Tak tomu bylo i v dobách dávno minulých. Tedy na př. za praslovans. *o* po souhláskách ne-

palatálních je dnes dílem *ú* (nebo zkrácením *u*), dílem *ou*, dílem *ó*: mor.-slovens. *múka*, laš. *muka* — středočes. *mouka* — hanác. *móka*. Staré památky ukazují, že tato různost vznikla až časem a že po celém jazyce bývalo *ú*. Toto *ú* vzniklo z praslovans. *o* až ve vývoji čes. jazyka, protože je velmi podobno pravdě, že čes. jazyk do nějaké doby nosové samohlásky *o* a *ę* měl. Bylo tedy před *ú* v celém čes. jazyce *o* a to se po celém území změnilo v *ú*. Tu jde o změnu praslovans. stavu v celém jazyce, o změnu bez dialektických rozdílů. A z ní vidíme, že mezi praslovanským stavem a mezi pozdějším stavem s dialektickými rozdíly bylo ve vývoji čes. jazyka období, kdy si čes. jazyk sice měnil stav praslovanský, ale veskrze, po celém území stejně.

V případech předeslých jsme pozorovali, že se praslovans. stav sice neměnil, ale že do nějaké doby byl český jazyk jednotný; na př. že před dvojitostí *duše*: *duša* byl typ *duša* po celém území. Tak v obou případech narážíme na toto stadium jednotnosti ve vývoji čes. jazyka. Nazývám je pračeskou dobou. Poznáváme ji tím, že z dnešního dialekticky rozrůzněného stavu a z vývoje, jež nám ukazují staré památky, vyvozujeme jednotnou střídnici, jednotný tvar atd., z něhož časem ony různé nářeční hlásky, tvary atd. vznikly. Tento původní jednotný stav pak srovnáváme se stavem praslovanským a zjišťujeme, zda se praslovans. stav zachovával až do té doby, kdy se začal vyvíjeti dialekticky různě, či zda se měnil v celém jazyce již předtím. Tak na př. různost *'u*: *i*: *e* v případech typu *lud* (*lud*): *lid*: *led* (místy hanác.) vznikla z hlásky jediné *'u*; tato pračeská střídnice je totožná se střídnicí praslovanskou. Z toho vyplývá, že se praslovans. *'u* v pračeštině zachovávalo a že se začalo měnit až později, a to dialekticky různě. Nebo různost *a* (*ja*): *ä*: *e* atpod. v případech, jako *pata* (*pjata*): *päta*: *peta* ukazuje na pračeskou střídnici *ä*. Praslovanský stav byl *ä* a ten přešel do pračeštiny; je tedy *ä* pračeský stav pozdější, t. j. už v pračeštině se stav měnil, totiž *ä* v *ä*¹.

Jednotný stav trval při různých jevech nesterjně dlouho;

¹ V těch případech, kdy se v pračeštině stav měnil, t. j. kdy byl dvojitý, označují stav pozdější; tedy v případě s *ä*: *ä* píše *ä* (*päta*, *kurä* atpod.). Arciť jen tehdy, když na oné dvojitosti nijak zvlášť nezáleží.

na př. pračes. 'a se začalo dialekticky měniti dříve než pračes. *ie, ó, ú, aj* atpod. Někdy trvá pračes. stav do dneška. Lze arcit pračes. dobu přibližně časově vymeziti, totiž od začátku samostatného vývoje čes. jazyka zhruba asi do sklonku stol. 10. (viz v § 191). Ale se zřením k okolnosti, že se již před touto dobou vyvinuly některé dialektické rozdíly (viz tamt.) a že se na druhé straně jednotný stav držel někdy déle, nezřídka hodně dlouho, mluvíváme o pračes. době nejčastěji při jednotlivých jevech, nikoli když máme na mysli všechny jevy, jež se časem dialekticky různé vyvíjely. Jinými slovy: Mluvíme spíše jednotlivě o pračes. střídnicích za praslovans. 'a, 'u, é, i, o pračes. tvarech atd., než souhrnně o pračes. době. A rozumíme těmito pračeskými střídnicemi nebo tvary atpod. jednotný stav, jenž je pokračováním stavu praslovans., ať beze změny, ať se změnou, a jenž byl nebo dodnes je po celém území čes. jazyka. Avšak jisté časové omezení je nutné; to je skloněk stol. 10. Proto na př. změnu *g* v *γ, h*, jež se provedla v celém čes. jazyce, nepokládáme zajev pračeský; začal se bez pochyby někdy kolem r. 1100 (srovn. v § 6 sl.).

Doba předhistorická.

15. 1. Vývoj čes. jazyka lze rozdělovati ještě podle jiného hlediska; podle toho totiž, máme-li o jeho vývoji písemná svědectví či nikoli. Podle toho si dělíme vývoj čes. jazyka na dobu předhistorickou a dobu historickou. Předhistorickou dobou nazýváme tu část ve vývoji čes. jazyka, z níž nemáme psaných nebo tištěných pramenů, zkrátka jazykových památek. Historickou dobou pak tu, kdy je vývoj čes. jazyka dosvědčen jednak písemně, jednak — v době nynější — živou mluvou.

2. Do kdy sahá předhistorická doba a kdy se začíná doba historická?

Flajšhans v NejstPam. 22, 27, 28 začíná historickou dobu r. 805. K tomu roku je totiž zpráva, že Frankové u nás zabili *»ducem nomine Lechonem«*. Toto *Lechonem* je první čes. slovo písemně zaznamenané. Je proto dobře možné začínati dobu historickou tímto rokem anebo zhruba začátkem století 9. Ale hledíme-li k okolnosti, že je to slovo ojedinelé a mimoto zaznamenané

ve zlatinisované podobě, raději se tohoto data vzdáme a pošíneme začátek historické doby o něco do předu.

Podle Weingarta Vývoj 5 ukončila se předhistorická doba „příchodem křesťanství“.

Hujer v Úvodě² 2 praví, že se čes. doba historická začíná 9. stol., „kdy bohemismy v textech církevněslovanských (v Kijevských a Pražských zlomech, v legendě o sv. Václavu) a jednotlivá česká slova v textech církevněslovanských a latinských po prvé nám prozrazují existenci jazyka českého a jsou prvními a nejstaršími jeho památkami“. Je pravda, že bohemismy a jednotlivá čes. slova v textech církevněslovans. jsou první písemné památky čes. jazyka, ale je otázka, lze-li je pokládati za svědectví o čes. jazyce v 9. stol. Sotva se lze dovolávat církevněslovanských památek zachovaných ve znění pozdním, od 12. století počínajíc; na př. legendy o sv. Václavu, dochované rukopisně až ze stol. 15., nebo pannonské legendy o sv. Metodějovi, zachované v rukopise ze stol. 13. Viz o těchto a j. památkách u Flajšhanse NejstPam. 29 sl. Nelze se jich dovolávat proto, že původní znění starší může býti a také bezpochyby je často změněno. Dále pak proto, že z 12. a 13. století máme již jiné památky čes. jazyka a spolehlivější.

Tak zbývají z církevněslovans. památek jen Kijevské zlomky a Pražské zlomky hlaholské. Jimi se však dostáváme až do stol. 10. a 11. Jsou ojedinelé bohemismy také v Cloz., Mar. a ŽSin., ale k nim netřeba ani hleděti. Ostatně i ty jsou ze stol. 10. a 11. Také latins. některé legendy s jednotlivými čes. slovy, zpravidla ve zlatinisované podobě, vedou nás do stol. 10. a 11. Srovn. u Flajšhanse NejstPam. 32—33.

Z druhé polovice stol. 9. jsou některá bohemica v latinských pramenech, ale nemnohá a nepřliš spolehlivá; viz l. c. 35.

3. Tak tuším lze za nejstarší spolehlivé památky čes. jazyka pokládati bohemismy v Kijevských zlomech a zejména v Pražských zlomech hlaholských. V nich shledáváme na př.: veskrze *c, z* za církevněslov. *št, žd* (*utvrzenie, chvalęcimъ* . . .); *šč* za církevněslov. *št* (*na sudišci*), *dl* proti církevněslov. *l* (*modlitvami* . . .); *a* (*ja*), *u* za nosové samohlásky *ę, o* (*udariša, slavoju* . . .) atpod. Srovn. u Vondráka O půvKijList. 64 sl. A proto bych začínal historickou dobu čes. jazyka sklonkem stol. 10.

Ze stol. 11.º a 12.º máme již dosti čes. jazykových drebů (bohemik); zejména v latinských pramenech. Jsou to hlavně bohemika v Regestech a v čes. i mor. kodexu diplomatickém. Z nich bylo leccos vytěženo pro dějiny čes. jazyka, ale ne tolik, kolik by bylo lze. Hojný užitek, jež přineslo Bergmannovo podrobné zkoumání I. dílu čes. kodexu diplomatického pro řadu jevů¹, ukazuje to docela zřejmě. Z 12. stol. jsou nejhojnější a nespolehlivější bohemika v Kosmově kronice; nejsou bohužel ani všechna sebrána a spolehlivě vydána. Vedle bohemik jsou již z 12. stol. jiné památky čes. jazyka, t. zv. glosy. A koncem stol. 13. přistupují k těmto ryze jazykovým památkám i památky literární, takže od této doby je vývoj čes. jazyka dosvědčen již dosti dobře. Proto asi pokládá Gebauer sklonek 13. stol. za začátek historické doby ve vývoji čes. jazyka; lze-li tak arciť souditi ze slov citovaných v § 13.

4. Předhistorická doba ve vývoji čes. jazyka má několik období. Nejstarší je indoevropský prajazyk, základ, z něhož vznikly dlouhým vývojem jednotlivé skupiny t. zv. jazyků indoevropských. Druhé období je praslovanština, jež se vyvinula nenáhle z indoevropského prajazyka a z níž se dále vyvinuly jednotlivé slovanské jazyky. A třetí období je pračeština, základ, z něhož časem vznikla dnešní nářečí česká. Začala se pak tato pračes. doba tehdy, když se naši praotcové přistěhovali ze slovanské pravlasti do nynějších sídel; zhruba lze říci od začátku 6. stol. po Kr.²

Toto široké pojetí předhistorického vývoje čes. jazyka má arciť význam spíše jen theoretický. V historické mluvnici české je dílem zbytečné, dílem ne dosti dobře možné, protože by ji velmi zatěžovalo. Jazykozpyt v poslední době vzrostl tou měrou, že je potřebí úkoly si rozdělovati. O praslovanštině nás poučuje buď praslovanská mluvnice nebo srovnávací mluvnice slovans. jazyků a o indoevropském prajazyce srovnávací mluvnice indoevropských jazyků. Historická mluvnice česká musí arciť hleděti k výtěžkům obou oborů srovnávacích, zejména slovanského, ale stačí jí tuším úplně, když vycházejíc z praslovanštiny obírá se vývojem čes.

¹ Sem hleď Bergmannovy studie v LF. XLVIII, 223 sl., L, 108 sl. a LI, 110 sl.

² Srovn. o tom u Niederla v SlovStar. III, 181 sl.

jazyka až od té doby, kdy se čes. jazyk oddělil od praslovanštiny. Stačí mu tedy užší pojetí doby předhistorické, jež pak splývá zhruba s dobou pračeskou.

Doba historická.

16. 1. Historická doba čes. jazyka bývá rozdělována na období staré do Husa, na střední od Husa do sklonku století 18. a nové. Tak na př. u Weingarta ve Vývoji. Flajšhans Náš Jaz. rozeznává do Husa starou češtinu a od něho do dneška novou.

Vystoupení Husovo a jeho literární činnost je zcela nepochybně důležitým mezníkem v dějinách našeho národa a v dějinách našeho písemnictví; nelze to však říci o dějinách jazyka. Jistý význam má Hus pro vývoj spisovného jazyka. Především po stránce pravopisné. Není sice vynálezcem diakritických znamének, ale „z prostředků předtím jen zřídka užitých vytvořil soustavu, která potřebám jazyka českého úplněhověla a stačila“ (Gebauer v LF. XXIX, 419). Nesmíme arciť zapomínati, že tento diakritický pravopis Husův pronikal velmi těžce a že teprve zásluhou Bratří byl obecně přijat, ač již v podobě poněkud změněné. Také po jiných stránkách se Hus zasloužil o čes. jazyk spisovný; viz u Gebauera l. c. 420 sl.

Ale to není vliv na vnitřní vývoj spisovného jazyka, o nějž historické mluvnické především jde. Sem hledí jen ta okolnost, že se Hus vzdal aoristu a imperfekta, slovesných tvarů v té době již nepochybně archaistických. Ale při tom jest mít na mysli fakt, že se tyto tvary držely ještě dlouho po Husovi, i v 16. století, takže třeba říci, že Husův vliv na staré písemnictví nebyl nijak zvláště pronikavý. Chybovali bychom, kdybychom se domnívali, že úbytek aoristů a imperfekt u spisovatelů doby Husovy a pozdější je jen vlivem Husovým. Tvary tyto jako přežitky z dob starších přirozenou cestou mizely z jazyka spisovného, arciť ne stejnou měrou u všech spisovatelů. Někteří se jich vzdávali více, jiní méně, jak vidíme i při jiných jevech mluvnických. A na druhé straně pozorujeme, jak Hus velmi přísně zachovává *duál*, jistě proti tehdejšímu zvyku. To je příklad theoretického zasahování do přirozeného vývoje čes. jazyka spisovného, jenž však

tuším rovněž neměl veliký vliv ani na spisovatele tehdejší ani na pozdější¹.

A konečně nesmíme zapomínati, že spisovný jazyk je jen jedno z mnoha nářečí čes. jazyka a že na vývoj čes. jazyka jako souhrnu všech nářečí působení Husovo nemělo nejmenší vliv. Působení Husovo může býti mezníkem v dějinách spisovného jazyka, zejména probírá-li se současně s rozvojem písemnictví, nebo v dějinách celého jazyka, hledících nejen k vnitřnímu vývoji (ke změnám v hláskách, kmenech, tvarech, skladbě a ve slovníku), nýbrž také k jeho rozsahu zeměpisnému, k jeho užívání v písemnictví a ve veřejném životě atd., t. j. hledících také k jeho vývoji vnějšimu. V historické mluvnici — a o tu mi jde — vystoupení a působení Husovo mezníkem býti nemůže. Čes. jazyk se vyvíjel již před Husem, vyvíjel se i po něm a nepozorujeme, že by se v době Husově byly dokončily nebo začaly nějaké důležité změny jazykové a pod.

2. Konec 18. století je zcela jistě důležité rozhraní ve vývoji jazyka spisovného; končí se doba jeho úpadku a začíná se doba obrození, a tato změna souvisí úzce s duševním vývojem našeho národa po mnoha stránkách. To dokázala a dokazuje literární historie i historie v širším smyslu.

Pro vývoj čes. jazyka jako souhrnu všech nářečí nelze dobře konec století 18. označiti za tak důležitý mezník. Je jím spíše století 16. nebo konec stol. 16., kdy se dokonaly velmi mnohé jazykové změny; na př.: úžení *é* — *i*, *řeci* — *řici*, *kamének* — *kamínek* atd. (Gebauer HistMl. I, 141); úžení *ie* — *i*, *viera* — *víra*, *miera* — *míra* atd. (l. c. 191—192); změna *ó* — *uó* — *ú*, *bóh* — *bůh*, *vóz* — *vůz* ... (l. c. 243—244); asi změna *ú* — *au* — *ou*, ač se *au* drželo v písmě až do polovice století 19., *lúka* — *louka*, *berú* — *berou* atd. (l. c. 260 sl.). Mnohé změny se dokonaly již před touto dobou; na př. přehláska *a* — *ě* (*duša* — *dušě*), přehláska *u* — *i* (*dušu* — *duši*), změna *ý* v *ej* (*pýcha* — *pejcha*), klesnutí jotace (*sěno* — *seno*) atd. Je arcí nepochybné, že se čes. jazyk vyvíjel i po této době; vždyť

¹ Ve spisku O jazyce mateřském (v Praze 1919) 17 praví Oberpfalcer: „spisovné nářečí odchylovalo se stále více od živé mluvy lidové. K tomuto zdroji jedině zdravému vrátil náš jazyk ... Mistr Jan Hus.“ Touto formulací je význam Husův pro vývoj spisovného jazyka vystižen velmi nesprávně.

se vyvíjí ještě dnes. Mnohé změny tvaroslovné, syntaktické a slovníkové nedovedeme vůbec dobře chronologicky určit. Ale aspoň po stránce hláskové lze tuším říci, že od počátku stol. 17. je vývoj čes. jazyka velmi slabý proti dobám dřívějším, že se od té doby vyvíjí čes. jazyk velmi zvolna a že má od té doby zhruba dnešní podobu.

Se zřením k tomu, že konec stol. 18. je velmi důležitý mezník ve vývoji jazyka spisovného a že není příliš vzdálen od doby, kdy rychlý a rozmanitý vývoj celého českého jazyka silně ustal, lze tuším konec 18. století pokládati za mezník ve vývoji celého jazyka.

3. Podle toho by bylo ve vývoji čes. jazyka v době historické rozlišovati dvě období: starší (staré) od sklonku stol. 10. do konce stol. 18. a novější (nové) od této doby do dneška.

Dělení na dobu starší, starou, střední a novou nepokládám vůbec za správné. A při dělení na dobu starší a novější nelze mítí za hranici vystoupení Husovo.

4. Docela přesné by bylo, kdybychom vývoj v celé době historické vůbec nedělili. Pak by bylo třeba vzdáti se i dělení na období předhistorické a historické. Vývoj čes. jazyka od té doby, co se oddělil od praslovanštiny, plyne jako nepřetržitý proud, ač v různých dobách nestejně prudce a široce. I dnešní stav, jenž se nám zdá ukončením, zastavením vývoje, se po některých stránkách mění, ale tak, že to zpravidla uniká našemu pozorování.

Z praktických příčin je však třeba nějak oddělití dnešní stav od staršího a je tedy nějaká hranice mezi těmito oběma obdobími nutná. Nevyhnul se tomu ani Gebauer — staví často proti sobě jazyk novější a jazyk starší —, třebaš výslovně nikde o rozdělení vývoje čes. jazyka v době historické nemluví. Měli bychom ačtež rozlišovati dnešní stav jako dobu novou a stav před ním jako dobu starou. V dějinách spisovné mluvy české však je třeba vývoj od sklonku stol. 18., a zejména v stol. 19., i dnešní stav oddělovati od vývoje staršího, protože je to zřetelně vývoj za podmínek zcela jiných než v dobách minulých; spisovný jazyk čes. se totiž v této novější době znova vytváří. A tu tedy lze se zřením k důležitosti spisovné mluvy čes. přenéstí ono dělení také na ostatní jazyk, t. j. začínati novou, dnešní dobu již od sklonku století 18.